

УДК 159.922.76-056.313

Сєромаха Н.Є.

ОСОБЛИВОСТІ СУБ'ЄКТИВНОГО РОЗУМІННЯ ЗМІСТУ СИТУАЦІЙ ФРУСТРАЦІЇ РОЗУМОВО ВІДСТАЛИМИ ДІТЬМИ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Важливість формування у розумово відсталих дітей форм соціальної поведінки, які можуть залишатися стабільними в різноманітних умовах, вимагає вивчення особливостей поведінкового реагування данної категорії дітей в критичних ситуаціях життя, діяльності (Л.С.Виготський, В.І.Бондар, Г.М.Дульнев, М.М.Буфетов, В.П.Кащенко, Н.Л.Коломінський, В.К.Кузьміна, К.С.Лебединська, В.І.Лубовський, М.С.Певзнер, Г.Є.Сухарева, В.М.Синьов, Л.М.Шипіцина).

Зіткнення людини з ситуаціями протиріччя між обставинами і умовами діяльності, може призводити до появи негативних емоцій, дезорганізації свідомості та поведінки. Критична ситуація (*ситуація фрустрації*), в самому загальному плані визначається як ситуація неможливості, тобто така ситуація, в якій суб'єкт зіштовхується із неможливістю реалізації внутрішніх необхідностей свого життя (мотивів, прагнень, цінностей тощо). Поєднання сильної вмотивованості досягти мету і перешкоди на шляху до неї є необхідною умовою фрустрації (Ф.Є.Василіук) [2]. Проте переборення значних труднощів не завжди призводить до виникнення в людини стану фрустрації, що може свідчити про суб'єктивний характер осмислення та переживання ситуації як критичної, фрустраційної. Теоретичний аналіз доводить, що для людини кожна ситуація має свою внутрішню психологічну природу, саме тому «ситуацією» доцільно вважати «психологічну ситуацію конкретного суб'єкта» (Н.В.Чепелева, М.Ф.Бурлачук, Н.В.Гришина, В.М.Чернобровкін, Ю.М.Швалб). Наповнення проблемної ситуації певним суб'єктивним змістом пов'язано з актуалізацією області особистісних смислів людини, тому є надзвичайно індивідуальним [6,7]. Вчені Чепелева...серед числених когнітивних особистісних факторів, які впливають на реагування людини в ситуаціях фрустрації, головним чинником називають її власний досвід [6 с.94]. Особистий досвід завжди виступає як чинник і як знаряддя осмислення будь-якої ситуації, та є результатом інтелектуальної рефлексії індивіда: «у кризові моменти життя позитивне розв'язання передбачає адекватне осмислення особливостей життєвої ситуації і самої проблеми, «підключення» власного досвіду до потреб осмислення ситуації» [6]. Отже, особистий досвід вирішення складних ситуацій діяльності при зіткненні з новою ситуацією фрустрації передстає у вигляді певних знань людини. Наявність досвіду сприяє осмисленню змісту ситуації та віднесенні її до

класу фрустраційних, усвідомленню складних умов реалізації діяльності та шляхів їх подолання. Ця думка знаходить підтвердження в роботах Ю.М.Швалба: «досвід людини– це не просто те, що індивід прожив та психологічно зберіг, а певна ситуація актуалізації цілісних паттернів поведінки». Отже, суб'єктивне осмислення людиною психологічного змісту ситуації, віднесення її до класу фрустраційних виступає важливою когнітивною передумовою активізації поведінки з вирішення критичної ситуації.

Метою нашого дослідження було вивчення особливостей суб'єктивного розуміння змісту ситуацій фрустрації розумово відсталими дітьми молодшого шкільного віку, визначення ситуації, що суб'єктивно сприймаються як фрустраційні даною категорією дітей.

Аналіз розуміння змісту ситуацій фрустрації та визначення характеру ситуацій фрустрації проводився за результатами *стандартизованої бесіди* з розумово відсталими учнями молодших класів. Бесіда зі школярами носила індивідуальний характер і проводилась за стандартною схемою:

На першому етапі розумово відсталим школярам пропонувалось пояснити зміст поняття «складна ситуація»: *«В житті кожного людини трапляються несприятливі ситуації. Вони можуть трапитися під час навчання у школі, під час спілкування із друзями. Як ти вважаєш, що таке складна ситуація? Чи буває так, що в тебе щось не виходить?»* Після цього експериментатор пропонував навести приклади складних ситуацій, які пов'язані з життям учнів або їх близьких.

На другому етапі дітей прохали розповісти про те, чи трапляються в їх житті складні ситуації і коли трапляються. Характер отриманих відповідей дозволяв судити про найбільш значущі сфери діяльності, невдачі в яких можуть створювати ситуації фрустрації: *Які складні ситуації трапляються в школі? Вдома?»*.

Критеріями суб'єктивного розуміння психологічного змісту ситуацій фрустрації нами були обрані *повнота* та *усвідомленість*. Вони виявлялись на підставі аналізу відповідей дітей експериментальної і контрольної груп та фіксації а) ступеня повноти відображення знань про зміст ситуацій фрустрації, аргументованості відповідей, б) ступеня вербалізації відповідей, в) можливості самостійного навести приклади ситуацій фрустрації.

Дослідження показало, що діти експериментальної групи важко могли пояснити зміст поняття «ситуація фрустрації», «складна ситуація», виявляли утруднення в наведенні прикладів ситуацій фрустрації з власного життя чи життя близьких, відповіді найчастіше носили конкретний характер. На підставі результатів бесіди було з'ясовано, що тільки 29,6% досліджуваних експериментальної групи в повній мірі розуміють зміст фрустраційних ситуацій. Відповіді характеризуються відносною повнотою, аргументованістю, можливістю самостійно навести приклади ситуацій фрустрації, які траплялися в житті самих дітей або в

житті їх близьких, друзів. Ситуація фрустрації найчастіше характеризується учнями молодших класів допоміжної школи як така, «коли щось не виходить»: «коли щось не виходить і треба думати, щоб вийшло!», «коли я граю в комп'ютер, а мама лає мене за це», «Тяжка ситуація – це коли я не можу впоратись із завданням та мені допомагає подруга Віка». Учні даної групи могли самостійно навести приклади скрутних ситуацій їх життя, які відображають суб'єктивно значущі для них сфери діяльності, до яких можна віднести навчальну діяльність («буває писати не можу..», «буває, з мамою роблю уроки та в мене багато помилок», «не можу задачу вирішити, рахувати»), ігрові інтереси («граю в іграшки і не виходить», «коли не вдається в приставку виграти», «коли Спайдермен всіх рятує, а йому заважають»), міжособистісні стосунки («коли Артем б'є, ображає мене, а я не можу відповісти»). Така форма відповіді може свідчити про суб'єктивне розуміння та усвідомлення змісту ситуації як фрустраційної на достатньому рівні. Більшість отриманих відповідей даної групи були надані учнями допоміжної школи 9-11років, на підставі чого можна припустити, що ступінь розуміння та усвідомлення ситуацій фрустрації розумово відсталими дітьми підвищується з віком, що пов'язано зі збагаченням їх практичного особистого досвіду.

37,3% досліджуваних учнів молодших класів допоміжної школи неточно розуміють та усвідомлюють зміст фрустраційних ситуацій, що трапляються в їх житті. Відповіді дітей даної групи більш примітивні, конкретні, менш повні порівняно з відповідями дітей попередньої групи розумово відсталих дітей. Проілюструємо цей факт наступними відповідями: «тяжка ситуація – це коли працювати важко», «Труднощі – це труднощі, коля тяжко», «Тяжка ситуація, коли носять камні». Проте навести приклади ситуації діти самостійно не змогли, обмежуючись відповідями «так, буває складно...не знаю», «я не знаю які вони (ситуації) бувають..». Отже, діти не могли вербально відобразити розуміння змісту фрустраційних ситуацій, самостійно не наводили прикладів, відповідали найчастіше за участю дорослого, що може свідчити про суб'єктивне розуміння психологічного змісту ситуацій фрустрації на середньому рівні.

33,3% учнів допоміжної школи на питання «Що таке складна ситуація?» не змогли дати відповідь чи навести приклади складних ситуацій, не приймали допомогу дорослого у вигляді запитань-підказок. Тобто при зіткненні з труднощами в діяльності ці діти не завжди усвідомлюють таку ситуацію як фрустраційну, що в подальшому не впливає на зміну їх емоційного стану та переорганізацію поведінки. Визначена група розумово відсталих дітей найбільш різноманітна за віковим складом, це діти від 6-7 до 10-11 років. Крім того, у всіх розумово відсталих дітей цієї групи основний діагноз є ускладнений порушеннями емоційно-вольової та мовленнєвої сфер, що може впливати як на суб'єктивне розуміння змісту фрустраційної ситуації, так і

на можливість точно вербально відобразити його. Частина дітей в своїх відповідях взагалі виключає наявність в їх житті ситуацій фрустрації («в мене все виходить», «не буває в мене труднощів»), що також свідчить про неадекватне розуміння та усвідомлення ними змісту ситуацій фрустрації, труднощі актуалізації досвіду. За характером відповідей розумово відсталих дітей третьої групи можна віднести до низького рівня суб'єктивного розуміння та усвідомлення змісту поняття ситуація фрустрації.

Аналіз відповідей дітей молодшого шкільного віку, що нормально розвиваються, довів, що суб'єктивне розуміння та усвідомлення змісту ситуацій фрустрації на достатньому рівні показали більшість учнів - 62,1%. Відповіді даної групи учнів характеризуються повнотою, послідовністю викладення, проілюстрованістю прикладами ситуацій фрустрації із власного досвіду. Діти характеризують ситуації фрустрації наступним чином: «Це тяжкі ситуації, які трапляються в житті, коли болить душа. Наприклад, я не виправдала очікувань батьків», «це коли щось не виходить зробити. Іноді я не можу згадати як правильно пишеться буква в слові», «складна ситуація – це коли щось погане трапляється, не виходить виконати задумане. Іноді я сварюсь із сестрою». Приклади ситуацій фрустрації діти запозичували із власного особистого досвіду, з почутого чи побаченого.

Середній рівень суб'єктивного розуміння, усвідомлення змісту ситуацій фрустрації характерний для 37,9% дітей молодшого шкільного віку, що нормально розвиваються. В своїх відповідях діти самостійно могли навести приклади ситуацій фрустрації, проте відповіді дітей були вербально менш повні, послідовні. Учні не могли надати чіткого пояснення поняттю «ситуація фрустрації»: «тяжка ситуація – це труднощі. Рідко буває», «у мене складні ситуації бувають іноді, якщо щось не виходить», «Це сварка брата та сестри». Серед молодших учнів масових шкіл відповідей, які б свідчили про низький рівень розуміння та усвідомлення змісту ситуації фрустрації, виявлено не було.

Таблиця 1

Рівні суб'єктивне розуміння змісту ситуацій фрустрації розумово відсталими дітьми та дітьми з нормальним розвитком молодшого шкільного віку

Рівні сформованості суб'єктивного розуміння змісту ситуацій фрустрації	РВ діти, %	Діти з НР, %
Достатній	29,6	62,1
Середній	37,3	37,9
Низький	33,3	-

На запитання «Які складні ситуації бувають у тебе на уроках (на перерві, вдома)?» на першому місці в 47,9 % випадках розумово відстали діти називають ситуації фрустрації, що трапляються з ними в школі, в процесі навчальної діяльності. Ситуаціями фрустрації називалися труднощі організації процесу самостійного письма – 16,6 % відповідей («коли *трудно писати*»), труднощі в виконанні арифметичних дій, неуспіх в вирішенні арифметичних задач - 9,2 % відповідей («*Важко рахувати*», «*Задачі не можу розв'язати*»), труднощі на уроках малювання (7,4%), читання (5,5 %), фікультури (3,6 %), складні ситуації в процесі виконання домашніх завдань (3,6 %), неможливість зосередитись під час уроку (1,8 %). Аналіз змістовної сторони відповідей досліджуваних показує, що ситуації фрустрації в процесі навчальної діяльності розумово відсталих учнів в більшості пов'язані з процесуальною стороною навчальної діяльності. Досліджувані вказують на труднощі у здійсненні процесу письма, малювання, читання, виконання арифметичних дій тощо. Неможливість успішно виконувати задане учителем на уроці пов'язано насамперед із косністю, виснажуваністю пізнавальних процесів, переважанням гальмівних процесів, моторною недостатністю, що негативно впливає на процес оволодіння необхідними навчальними навичками, швидкість виконання навчальних завдань. 19,7% відповідей розумово відсталих молодших школярів свідчать про наявність ситуацій фрустрації в процесі міжособистісного спілкування. Це ситуації конфлікту, порушення взаємовідносин між однолітками на перерві чи під час занять – 14% відповідей («*моя подруга б'є мене*», «*на перерві не товаришують зі мною*», «*коли Діма ображає мене на уроці*»); ситуації порушення взаєморозуміння між учнем та вчителем – 5,6% відповідей («*коли учитель ставить у кут*», «*якщо я вчинила погано і вчитель лає мене*»). Значущою залишається для розумово відсталих молодших школярів сфера ігрових інтересів. Про наявність в процесі гри ситуацій фрустрації свідчать 18,9% відповідей розумово відсталих учнів («*конструктор брати не можна*», «*не виходить будувати дім*», «*не виходить грати в комп'ютерну гру*»). Рідко називаються ситуації фрустрації, які трапляються вдома - 13,5% відповідей («*не виходить мити посуд*», «*не можу прикрашати ялинку*», «*не можу застилати постіль*»).

Для молодших школярів з нормальним розвитком провідними називаються ситуації фрустрації в процесі навчальної діяльності - 45,7% відповідей. Домінування ситуацій фрустрації в навчальній діяльності за суб'єктивною оцінкою дітей з нормальним розвитком пояснюється важливістю для них успішної реалізації провідної діяльності – навчальної, неуспішність в якій загрожує реалізації пізнавальних мотивів, мотивів успіху та самореалізації. Серед ситуацій фрустрації в навчальному процесі у 21,7% випадків відповідей діти відмічають труднощі під час засвоєння нового матеріалу на уроці, виконання практичних завдань на предметних уроках, говорять про неуспіх в

процесі виконання домашніх завдань. 23,9% відповідей даної групи свідчать про наявність у дітей ситуацій фрустрації на уроках англійської мови, математики – це труднощі у розв'язанні практичних завдань, арифметичних задач, запам'ятовування та практичне використання великої кількості іноземних слів.

28,2% відповідей учнів масової школи свідчать про наявність ситуацій фрустрації в сфері спілкування з однолітками. Змістом ситуацій фрустрацій виступає переживання учнем низького статусу в колі однокласників, відмова інших дітей товаришувати з ним, конфлікти з однолітками та старшокласниками. Зазначимо, що більшість відповідей даної групи отримано в результаті бесіди з дітьми 10-11 років (3-4 клас), що вказує на зростання важливості сфери спілкування з групою однолітків, відповідно, підвищення суб'єктивного переживання неуспіху в цій сфері із наближенням віку дітей до підліткового.

19,6% відповідей досліджуваних присвячені характеристики ситуацій фрустрації в сфері сімейних взаємовідносин. Найбільш типовими ситуаціями фрустраціями діти називають непорозуміння з боку батьків, конфлікти з братами та сестрами, розлучення батьків, несприятлива атмосфера в сім'ї. Найменша кількість відповідей свідчить про наявність ситуацій фрустрації під час дозвілля, в процесі ігрової діяльності (4,3% відповідей), а також ситуації фрустрації, що пов'язуються дітьми з особливостями власного соматичного статусу, станом здоров'я (2,2 % відповідей). Порівняння частоти ситуацій фрустрації в різних видах діяльності дітей експериментальної та контрольної груп відображено в таблиці 2.

Таблиця 2

Частота ситуацій фрустрації в різних видах діяльності у розумово відсталими дітьми та дітьми з нормальним розвитком молодшого шкільного віку

Сфера діяльності	Частота ситуацій фрустрації (% від усієї кількості ситуацій)	
	Діти з РВ	Діти з НР
Навчальна діяльність	47,9	45,7
Спілкування під час перебування у школі	19,7	28,2
Ігрова діяльність, дозвілля	18,9	4,3
Спілкування в сім'ї	13,5	19,6
Сфера здоров'я	-	2,2

Порівняльний аналіз відповідей експериментальної і контрольної груп дозволяє зробити наступні узагальнення.

1. Вивчення особливостей суб'єктивного розуміння змісту ситуацій фрустрації виявило неточність, недостатню усвідомленість

змісту ситуацій фрустрації розумово відсталими учнями, про що свідчить відносна повнота та аргументованість відповідей, неможливість самостійно навести приклади ситуацій фрустрації, які траплялися в житті дітей або в житті їх близьких, друзів. Цей факт може свідчити про труднощі актуалізації досвіду або відсутність усвідомленого досвіду з вирішення ситуацій фрустрації даною категорією дітей. Також виявлено, що на розуміння розумово відсталими дітьми змісту ситуації як фрустраційної може негативно впливати наявність у них супутних дефектів, які ускладнюють їх основний діагноз та впливають на стан розвитку когнітивної, мовленнєвої та емоційно-вольової сфер. В цілому діти експериментальної групи виявили переважно середній та низький рівень розуміння психологічного змісту ситуацій фрустрації на відміну від дітей контрольної групи, більшість з яких показали достатній рівень. Відповіді дітей контрольної групи відрізняються більшою повнотою, розгорнутістю, аргументованістю, запозиченням інформації не тільки з власного досвіду, але й з досвіду оточення, з прочитанного чи побаченого.

2. Практичне дослідження показало, що більшою повнотою та усвідомленістю характеризувались відповіді дітей молодшого шкільного віку 9-11 років, порівняно із відповідями дітей віком 6-8 років. Така тенденція спостерігалась серед дітей як експериментальної так і контрольної груп, з чого можна зробити висновок, що ступінь розуміння та усвідомлення психологічного змісту ситуацій фрустрації дітьми молодшого шкільного віку підвищується з віком та зростає зі збагаченням їх практичного особистого досвіду.

3. Дослідження суб'єктивної оцінки ситуацій фрустрацій свідчить, що найбільш впливовими ситуаціями фрустрації розумово відсталі діти та діти з нормальним розвитком вважають бар'єри в навчальній діяльності. Близькі відсоткові показники при цьому мають різну змістовну характеристику. Особливості пізнавальної діяльності розумово відсталих дітей, зниження уваги та працездатності не дозволяють їм ефективно виконувати навчальну діяльність, швидко та з легкістю оволодівати окремими навчальними операціями та діями, концентруватися під час занять, запам'ятовувати навчальний матеріал. Домінування ситуацій фрустрації в навчальній діяльності за суб'єктивною оцінкою дітей з нормальним розвитком пояснюється важливістю для них успішної реалізації провідної діяльності – навчальної, неуспішність в якій загрожує реалізації пізнавальних мотивів, мотивів успіху та самореалізації.

4. За суб'єктивною оцінкою розумово відсталих дітей вони часто зіткаються з ситуаціями фрустрації в сфері організації ігрових дій та проведенні дозвілля, що говорить про важливість реалізації ігрового мотиву для дітей даної категорії порівняно з дітьми з нормальним розвитком, які з ситуаціями фрустрації в процесі ігрової діяльності зустрічаються набагато рідше.

Аналіз суб'єктивної оцінки розумово відсталими дітьми ситуацій фрустрації в різних видах діяльності дозволив умовно розподілити названі ситуації за характером бар'єрів, що перекривають шлях дитини до реалізації мотива діяльності. Основними видами фрустраторів виявлено *психологічні* (інтелектуальна недостатність, недорозвиненість емоційно-вольової, моторної сфер, загальна психічна виснажуваність), *соціокультурні* (порушення норм, правил, за що дитина може бути покарана), *фізичні* (неможливість отримати бажану іграшку, неможливість повноцінного спілкування дитини з кимось із рідних).

Література

1.Бурлачук Л.Ф., Михайлова Н.Б. К психологической теории ситуации / Психологический журнал, 2002, Т.23, №1, с.5-17. **2.Василюк Ф.Е.** Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций. – М., Издательство Московского университета, 1984, 200с. **3.Кулагина И.Ю., Колюцкий В.Н.** Возрастная психология: полный жизненный цикл развития человека. Учебное пособие для студентов высших уч. заведений. – М.: ТЦ Сфера, 2004.- 464с. **4.Синьов В.М., Матвеева М.П., Хохліна О.П.** Психология розумово відсталої дитини: Підручник. — К.: Знання, 2008. — 359 с. **5.Синьов В.М.** Психолого-педагогічні проблеми дефектології та пенітенціарії. – К.: «МП Леся», 2010.-779с. **6.Соціально-психологічні чинники розуміння та інтерпретації особистого досвіду: монографія / за ред. Н.В.Чепелевої. – К.: Педагогічна думка. – 2008. – 256с. **7.Чернобровкін В.** Психологія прийняття педагогічних рішень: монографія / Володимир Миколайович Чернобровкін: Держ. закл. «Луган.нац.ун-т імені Тараса Шевченка». – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. – 448с.**

Серомаха Н.Є. Особливості суб'єктивного розуміння психологічного змісту ситуацій фрустрації розумово відсталими дітьми молодшого шкільного віку. В статті приведені результати дослідження особливостей суб'єктивного розуміння психологічного змісту ситуацій фрустрації розумово відсталими дітьми молодшого шкільного віку. Визначено характер ситуації, що суб'єктивно сприймаються як фрустраційні даною категорією дітей.

Ключові слова: ситуація фрустрації, особистісний досвід, психологічний зміст ситуацій, розумово відсталі діти.

Серомаха Н.Е. Особенности субъективного понимания психологического содержания ситуаций фрустрации умственно отсталыми детьми младшего школьного возраста. В статье приведены результаты исследования особенностей субъективного понимания психологического содержания ситуаций фрустрации умственно отсталыми детьми младшего школьного возраста. Определён

характер ситуаций, субъективно воспринимающихся детьми данной категории, как фрустрационные.

Ключевые слова: ситуации фрустрации, личный опыт, психологическое содержание ситуации, умственно отсталые дети.

Sieromakha N. Features of the subjective understanding of the psychological content of the situations of frustration mentally retarded children of primary school age. The results of studies of the subjective understanding of the psychological content of the situations of frustration mentally retarded children of primary school age. The character of situations, children perceived subjectively in this category, as frustration.

Keywords: situation of frustration, personal experiences, the psychological content of the situation, mentally retarded children.